

VALUCH TIBOR

A HOSSZÚ HÁZTÓL A KOCKAHÁZIG* A LAKÁSVISZONYOK VÁLTOZÁSAI A MAGYAR FALVAKBAN A HATVANAS ÉVEKBEN

A FALUSI ÉLETKÖRÜLMÉNYEK NÉHÁNY JELLEGZETESSÉGE A HATVANAS ÉVEKBEN

A második világháborút követő időszakban a falvakban élők életfeltételeinek gyakori és rendszerint drasztikus változásaival párhuzamosan az életkörülmények és az egyes társadalmi részcsoportok életmódja, életstílusa is jelentősen átalakult. Érdekes kérdés, hogy az életmódbeli változások miként követték az egyes társadalmi folyamatokat, az átrétegződést, a mobilitást, a gondolkodásmód és az értékrendszer módosulásait, és miként befolyásolta az életmód változása a kisebb-nagyobb társadalomszerkezeti átrendeződéseket. Ebben a tanulmányban az életmóddal kapcsolatos kérdések közül a jövedelmi helyzet és a lakásviszonyok kérdéseit igyekszünk áttekinteni a kollektivizálás befejeződését követő bő évtizedben.

A falusi életmód az 1945 utáni évtizedekben általában a hátrányok halmozódásával járt együtt, aminek következtében számos társadalmi különbség tartóssá vált. Azon túl, hogy a történeti parasztságot – más társadalmi csoportokhoz viszonyítva – az „ötvenes években” politikai és gazdasági téren hátrányosan megkülönböztették, a szelektív területfejlesztési politika következtében a falvak egyébként is meglévő területi hátrányai tovább növekedtek. Nyilvánvalóan elegendő csak a közlekedés nehézségeire, a kereskedelmi ellátottság és az infrastruktúra (úthálózat, közművek) hiányaira utalnunk. Az 1948 után bizonytalanná váló gazdálkodási feltételek behatárolták az egyéniileg gazdálkodók jövedelmi lehetőségeit, az egymással gyakran ellentétes változásokkal együtt járt az ismételt újrakezdés kényszere és lehetősége¹, a kiszámíthatóság és a ter-

* Részlet egy az OTKA, az NKFP, a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az MTA TKI támogatásával készülő nagyobb tanulmányból.

¹ 1945 és 1961 között legalább öt alkalommal változtak meg alapvetően a gazdálkodási feltételek, 1948-ban az első kollektivizálási hullám és „a parasztellenes agrárpolitika” kibontakozásával, 1953-ban a Nagy Imre-féle kormányprogrammal, 1955 elején a Rákosi-kurzushoz történő visszatéréssel, 1956 végén a kibontakozó „korlátozott visszaparasztozással,” majd az 1958–59 fordulóján kezdődő „végső kollektivizálással”.

vezhetőség helyett a túlélés vágya és a rövid távú gondolkodás vált az életstratégiák legfontosabb elemévé. Változás csak a hatvanas évek végétől, az új életfeltételek kialakulását és stabilizálódását követően állt be. Mindez a jövedelemszerzési, a fogyasztási, valamint a felhalmozási és beruházási szokások átalakulásában is tetten érhető, többek között a több lábbon állás kiterjesztésében, a fogyasztási célok átrendeződésében, abban is, hogy a megszerzett többletjövedelmeket lakásépítésre kezdték felhasználni.

Nyilvánvalóan ebben a társadalmi hátrányok mérséklésének, felszámolásának természetes társadalmi reflexe is megnyilvánult. Az önellátás és az egymásrautaltság egyébként továbbra is tartós jellemzője maradt a falvakban élőknek. Hiszen ebben az időszakban a rurális területeken „magától értetődő” volt, hogy a városokban élőkéhez hasonló életkörülményeket nagyobb erőfeszítéssel lehet megteremteni. A civilizációs viszonyok javításának szándéka többek között talán éppen ezért volt olyan erőteljes, ami aztán egy bő évtized alatt jelentősen átalakította a falut.

Miben áll a kollektivizálás és az életmódváltozás összefüggése? A családi gazdaság megszűnésével gyakorlatilag megkezdődött a nagycsalád generációkat összekötő rendszerének felbomlása is. A feltételek megváltozása után már lazultak a kötelékek a különböző generációk tagjai között, hiszen megélhetésük alapvetően már nem a családi, hanem a kialakuló szövetkezeti munkaszervezettől függött. „Sem a jövedelemforrást biztosító munkahely megválasztása, sem a jövedelem felhasználása tekintetében nem volt többlet szükség a családi üzem munkaszervezetébe való szoros integrálódásra, amely földrajzilag is a közösen használt házhoz kötötte a nagycsalád tagjait. Az együtt élő generációk gazdaságilag függetlenné válásával együtt a közös hajlékból való kilépés is lehetővé vált.” A hatvanas évek végétől, a hetvenes évek elejétől „az azelőtt elérhetetlennek tartott rendszeres jövedelem-beáramlás azoknak a rétegeknek is új lehetőséget adott az életkörülményeik megváltoztatására, új önálló otthon megteremtésére, akik azelőtt a »hárommillió koldus« nincstelen sorsában osztoztak”.² Mindez egyfajta fogyasztói aktivizálódással járt együtt, amelynek egyik leglátványosabb terepe a lakásépítés, illetve a meglévő lakások modernizálása volt.

A JÖVEDELMI HELYZET ÉS A FOGYASZTÁS NÉHÁNY JELLEMZŐJE³

Az 1956-ot követően kibontakozó „korlátozott visszaparasztosodás” időszakában a hét kataszteri holdnál nagyobb földterülettel rendelkező magángazdálkodóknak mind a mezőgazdaságból származó, mind pedig az egy főre jutó összes nettó jövedelme meghaladta a téesztagokét és az állami gazdaságokban dolgozókéét. Ebben az 1958 végéig tartó időszakban sokak számára úgy tűnt, hogy az önállóság végre tartósan viszonylag stabil jövedelmet nyújtó életformává válhat. Sőt – sajátos módon – a kis- és középbirtokos gazdálkodóknak a jövedelme a kollektivizálás idején, 1958 és 1962 között is átlagosan 6–7%-kal növekedett, a szövetkezeti tagoké viszont 1–2%-kal csökkent.⁴

A kollektivizálás következtében a paraszti családok növekvő hányada vált bérből és fizetésből élővé, részben úgy, hogy foglalkozást váltottak, részben úgy, hogy családonként legalább egy kereső a mező-

² Kenéz (1978a) 6. p.

³ Valuch (2003a).

⁴ *A parasztság egyes rétegeinek...* (1964) 12. p. A jelenleg azért is érdekes, mert az adott időszakban az egyéni gazdálkodás feltételei nyilvánvalóan romlottak, ugyanakkor a téeszkek gazdálkodása a megszerveződés időszakában meglehetősen alacsony szintű volt. Ebben az átmeneti periódusban a kisgazdaságok feltehetően dinamikusabban tudták kihasználni az átszervezéssel együtt járó termelési és értékesítési lehetőségeket.

gazdaságon kívül vállalt munkát, részben pedig úgy, hogy – a hatvanas évek végétől – sok téesz is rendszeres havi bérjellegű juttatást fizetett. A kettős jövedelművé válás tartós családi stratégiává lett.

A magángazdálkodás időszakában a bevételek többsége a mezőgazdasági termékek betakarítását követő időszakokban keletkezett – ez évente két-három hónapos intenzív bevételi szakaszt jelentett mindössze –, ráadásul nagyjából ugyanez volt a termeléssel kapcsolatos kiadások csúcspontja is. A paraszti jövedelmek időbeli eloszlása a kollektivizálást követően is egyenlőtlen maradt, még hosszú éveket kellett várni arra, hogy a munkaegységet, illetve az ennek terhére kifizetett előleget felváltsák a rendszeres havi kifizetések.

A munkaegységrendszerrel viszonylag gyorsan bebizonyosodott, hogy lényegében alkalmatlan a személyes érdekeltség megteremtésére, ezért a szövetkezetek nagy része igyekezett a valós érdekeltségi viszonyokat megteremtő jövedelmi rendszert – részesművelés, haszonbérlet – bevezetni. A természetbeni juttatások addig viszonylag magas aránya a hatvanas évek második felében fokozatosan mérséklődött, a pénzbeli juttatások aránya fokozatosan növekedett.⁵ Ugyancsak lényeges változás volt, hogy a hatvanas évek végétől a jövedelmek éven belüli eloszlása kiegyenlítettebbé vált azzal együtt is, hogy a háztájiból realizálható többletjövedelmek a terményértékesítéshez kapcsolódva – a mezőgazdasági munka jellegéből következően – továbbra is ciklikusan jelentkeztek. Új jelenség volt a zárszámadások alkalmával osztott nyereségrészesedés, amelyet a gazdasági év lezárulását követően, a korábban mindig szűkös tél végi időben fizettek ki.

A paraszti társadalom egészének jövedelem-színvonala rendszerint alacsonyabb volt más társadalmi csoportok átlagánál, és természetesen erőteljes differenciálódás volt megfigyelhető a különböző csoportok között is. A KSH 1962-es jövedelemvizsgálata⁶ meglehetősen egyértelmű összefüggést mutatott ki a jövedelem és a korábbi társadalmi helyzet között. Eszerint a korábbi földbirtoktulajdon szerinti rétegződés a szövetkezeteken belüli jövedelem-eloszlásban is érvényesült. Vagyis érzékelhetően magasabb a korábbi középbirtokosok vagy nagygazdák mezőgazdasági jövedelme, mint azoké, akik törpe- és kisbirtokon gazdálkodtak, vagy nincstelének voltak. A fogyasztásban mind ez úgy nyilvánult meg, hogy a „legalacsonyabb jövedelmi színvonalon élő parasztcsaládok fogyasztásuk nagyobb hányadát”⁷ fedezték saját termelésből, mint a magasabb jövedelműek. A termelőszövetkezetekből származó természetbeni jövedelem aránya általában ott volt a legmagasabb, ahol az egy családra jutó összjövedelem a legalacsonyabb volt. A korlátozott termékfeleslegnek, illetve a téeszek által nyújtott természetbeni juttatások értékesítéséből keletkező kiegészítő jövedelemnek fontos szerepe volt a létbiztonság fenntartásában és a család anyagi gyarapodásában. Az ebből származó

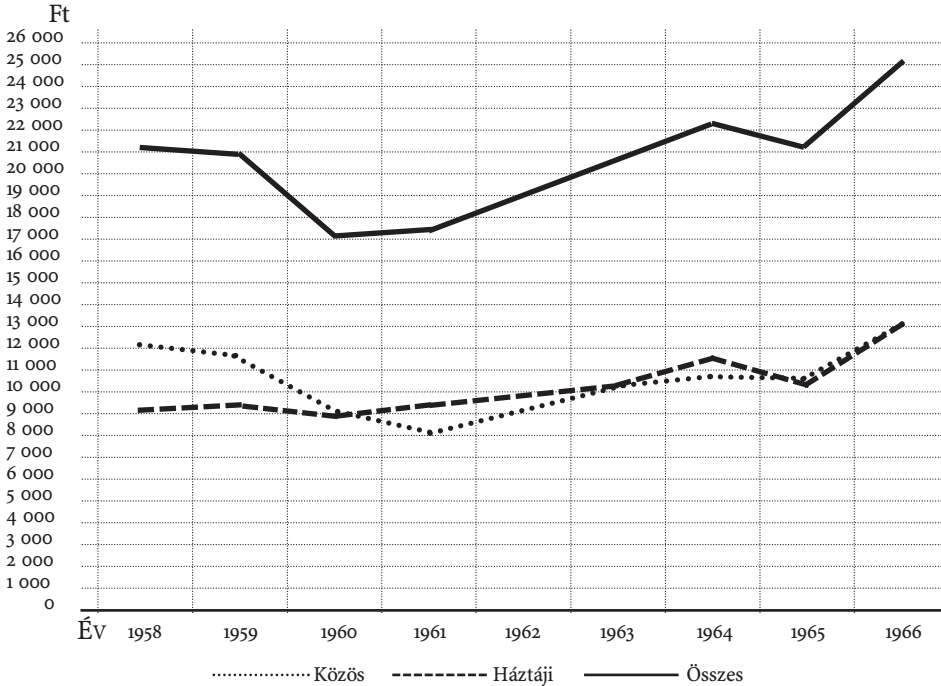
haszon többnyire a lakossági fogyasztás növekedésében vált kézzelfoghatóvá. Emellett a későbbiek során a háztáji és a kisüzemi termelés révén megtermelt jövedelmeknek

⁵ Varga (2001).

⁶ *A parasztság egyes rétegeinek...* (1964).

⁷ *A parasztság keresletváltozásának elemei...* (1962) 9. p.

volt nem elhanyagolható szerepe a falvak társadalmának újratagolódásában. A jövedelmi helyzet javulásának, az anyagi gyarapodásnak a ház- és lakásépítés vált a leglátványosabb kifejezési formájává. Statisztikai adatok szerint a kollektivizálást követő évek során is rendre magasabb a háztájiból és a kisegítő gazdaságból keletkező, mint a termelőszövetkezetben végzett közös munkából származó jövedelem.⁸

1. ÁBRA. A termelőszövetkezeti családok évi átlagos jövedelmének változása 1958–66 között FORRÁS: *A mezőgazdasági termelés és a parasztság jövedelme 1957–1960.* Budapest, 1961. KSH. és *A mezőgazdasági termelés és a paraszti jövedelmek alakulása 1966–1967.* Budapest, 1968. KSH.

A hatvanas évek első felének bizonytalan jövedelmi viszonyai⁹ az évtized második felére lassan stabilizálódtak. Egyre növekvő szerephez jutottak a béren kívüli bevételek, itt elsősorban a télesztágok nyugdíj-jogosulttá válására lehet utalni. A hatvanas évek második felében a jövedelmek növekedésének mintegy a fele származott a munkabérek emeléséből, egyharmada az egyes családok többkeresőssé válásából, egyötödét pedig a béren felüli jövedelmek, az úgynevezett társadalmi juttatások gyarapodása biztosította. Közvetett módon az

⁸ A kérdést részletesen lásd Valuch (2003c).

⁹ A teljes kép kialakításához figyelembe kell venni a látáhatatlan jövedelmeket (például a szövetkezetek által a háztáji állattartáshoz ellenszolgáltatás nélkül biztosított takarmányt, eszközöket), a munkacserét, a vizsontszolgáltatások rendszerében keletkező többletjövedelmeket is. Erre vonatkozóan sajnos még becslések sem állnak rendelkezésre.

is javította a jövedelmi helyzetet, hogy a termelőszövetkezeti tagokra és családjaikra is kiterjedt az egészségbiztosítás, vagyis a korábban meglehetősen magas egészségügy kiadások jelentősen mérséklődtek.

Természetesen a kiadások is növekedtek, hozzávetőlegesen a bevételek emelkedésével azonos arányban. A falusi családok fogyasztási szokásait¹⁰ ebben az időszakban többek között az is befolyásolta, hogy ekkor kezdődött meg a korábban elhalasztott beszerzések pótlása. 1965-ben a kiadási többletet a városi és a falusi háztartások eltérő módon használták fel. A munkás- és alkalmazotti családok a többletnek közel a felét élelmiszerre, egy harmadát iparcikkek beszerzésére, ruházzkodásra, egy negyedét szolgáltatások igénybevételére fordították. A paraszti és kettős jövedelmű háztartások a bevételi többletnek csak alig egy harmadát költötték élelmiszerre, közel a felét iparcikkekre – ezen belül is elsősorban építőanyagra – és kevesebb mint ötödrésznnyit fordítottak szolgáltatásokra.¹¹ A hatvanas évtized közepétől a magánberuházásban oldódni kezdett lassan a kollektivizálás kiváltotta óvatosság, ezt a lakásépítések növekvő száma is mutatja.

A falusi lakások felszereltsége általában elmaradt a városiak mögött. A különbség kialakulásában az is szerepet játszott, hogy a falvak lakói érthetően továbbra is nagyobb figyelmet fordítottak a háztáji működtetéséhez szükséges eszközök beszerzésére az általános háztartás-felszerelési cikkekkel szemben. A fogyasztás szerkezetének változásait a különböző társadalmi-politikai változások is erőteljesen befolyásolták. A különféle árucikkek keresletének változása szoros összefüggést mutat a tevékenységgel, annak váltoásaival. A magángazdálkodás időszakában a falusi családok döntő többsége termelési egységet is alkotott, ebből következően más volt a fogyasztói preferenciája, mint a bér munkássá váló téleszttagé, a tisztviselőé, a hivatalnoké vagy a városi munkásé. A kollektivizálás befejeződése után a parasztság fogyasztási prioritásai egyértelműen megváltoztak. Korábban a termelés fenntartását szolgáló cikkek beszerzése háttérbe szorította a személyes fogyasztást, a szövetkezetesítés után már ez utóbbi vált meghatározóvá. Hiszen úgy tűnt, hogy az átszervezés után a paraszti családok többsége elveszítette gazdasági szerepének, feladatkörének és meghatározottságának jelentős részét. Az csak a későbbiekben vált újra egyértelművé, hogy ebben az esetben egy igen sokrétű – ma már úgy tűnik, felesleges áldozatokat követelő – átalakulás keretében a falvakban élő családok gazdálkodásának rendszere változott meg. A földtulajdon helyére a munkaerő intenzív kihasználása lépett. A korlátozott tulajdonszerzés körülményei között a megszerzett jövedelmek érthető módon a fogyasztásra, az életkörülmények javítására fordítottak, a tartós fogyasztási cikkek állományának növekedése, a lakásépítéssel kapcsolatos kiadások emelkedése, a lakásállomány modernizálása mind ezt a tényt jelezte.

¹⁰ Vági (1993).

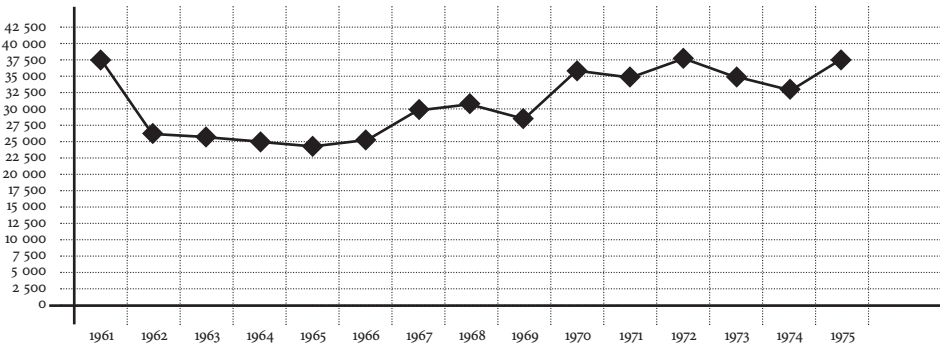
¹¹ *Háztartásstatisztika...* (1967).

LAKÁSÉPÍTÉS ÉS LAKÁSVISZONYOK

1949 és 1960 között a községi lakásviszonyok csak kismértékben javultak, csökkent a vályogépítésű házak aránya, emelkedett a falusi házak átlagos szobaszáma, a lakások felszereltségében azonban az ötvenes évtizedben nem történt érdemi változás.

1960-ban a magyarországi községekben a lakások száma 1,57 millió volt, ezekben összesen 5,8 milliónyian laktak, a 100 lakásra jutó népesség átlagosan 363 fő. Az 1960-as népszámlálás adatai szerint az ország lakóépületeinek 57, a lakásállománynak pedig 60%-a községek területén volt. Tíz év alatt a falusi lakások száma 1,69 millióra emelkedett.

A kollektivizálást követő időszak visszafogott építkezési kedvét a statisztikák is egyértelműen kimutatják, a falvakban épített lakások számának növekedése alig érte el az országos átlag felét. A beruházási hajlandóság erősen visszaesett. Egy korabeli felmérés szerint 1960-ban „a parasztság jövedelmének egyre nagyobb hányadát fordítja lakásépítésre, bővítésre és tatarozásra”.¹² A kollektivizálási kampány befejeződését követően viszont egy év leforgása alatt jelentősen csökkent a lakásépítési kedv, amit az épített lakások számának közel egyharmados visszaesése is mutat. A bizonytalanná váló helyzetben – nem lehetett tudni, miként alakulnak a jövedelmi viszonyok – sokan nem vállalták a ház-, illetve lakásépítéssel járó anyagi terheket. Ez a visszafogottság a hatvanas évek közepéig jellemző volt, majd a szövetkezetek lassú megerősödésével, a háztáji és a nagyüzem közötti együttműködés rendjének kialakulásával párhuzamosan növekedett az építési kedv. A kollektivizálás befejező évében, 1961-ben a magyar falvakban még 37 454 lakás épült, 1965-ben csak 24 461, majd a hetvenes évek elején, 1972-ben érte el, illetve haladta meg az 1961-es szintet, ekkor ugyanis 38 263 új lakás épült (2. ábra), több mint a kilenczted részük magánérből.

2. ÁBRA. Az épített lakások számának alakulása a magyar falvakban 1961–1975 között

A falusi lakásellátottság korabeli magyar átlaghoz képest is alacsony szintjét jól mutatja, hogy a 100 lakásra jutó szobák száma 131 volt, vagyis a kollektivizálás időszakában a falusi lakások döntő többsége egy lakószobás volt. A falusi laksűrűség az or-

¹² A parasztság keresletváltozásainak elemei... (1962).

szágos átlagnál lassabban ugyan, de csökkent az évtized során, amiben a fokozatosan növekvő alapterületű és szobaszámú új lakások építése mellett nyilvánvaló olyan demográfiai tényezők is szerepet játszottak, mint az elvándorlás és a családok létszámának csökkenése.

Az 1960-as népszámlálás során még hatszázezer vályog- és sárfalú épületet regisztráltak. A falusi lakások többsége, 93,5%-a komfort nélküli volt a hatvanas évek kezdetén, a komfortosok aránya mindössze 2,5%, a félkomfortosoké pedig 4,0% volt. Ezek az ellátottsági mutatók 1970-ig csak viszonylag kismértékben javultak (1. táblázat).

Település	Komfortos	Félkomfortos	Komfort nélküli	Összesen
Budapest	55,7	10,4	33,9	100,0
Városok	37,0	9,0	54,0	100,0
Községek	6,5	9,3	84,2	100,0
Összesen	24,6	9,5	65,9	100,0

1. TÁBLÁZAT. A lakott lakások megoszlása a felszereltség és a településtípus szerint 1970-ben (%). FORRÁS: *Az 1970-es népszámlálás adatai. A lakóépületek és lakott lakások adatai.* Budapest, 1973, KSH.

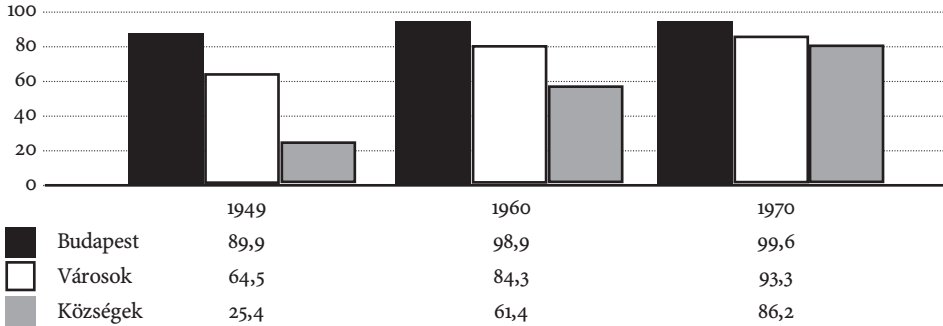
Statisztikai megközelítésben a falusi lakásépítésben a hatvanas évtized során kibontakozó változásokat mutatja, hogy az 1970-es adatok szerint tíz év alatt az egyszobás lakások száma 202 ezerrel csökkent, a kétszobásoké pedig 264 ezerrel emelkedett, és ugyancsak jelentősen növekedett a három- és többszobás lakások száma, az 1960-as 44 ezerről 140 ezerre. Mindez természetesen nem minden esetben új lakás építését jelentette, hiszen az évtized során a községi lakásállomány 160 ezer darabbal bővült, vagyis a lakáskörülmények javulásában az új építések mellett meghatározó szerepe volt a régi lakások felújításának, átépítésének és bővítésének is. A községekben az egyszobás lakások aránya az 1960-as 63,6%-ról 45,5%-ra csökkent, a kétszobásoké 33,5%-ról 46,2%-ra, a háromszobásoké 2,9-ről 8,3%-ra emelkedett. A hetvenes évek elején az alföldi megyékben (Csongrád, Békés, Bács-Kiskun, Hajdú) a községi lakások 53–59%-a azonban még továbbra is egyszobás volt.

Év	1 SZOBÁS	2 SZOBÁS	3 - ÉS ENNÉL TÖBB SZOBÁS	ÖSSZESEN
1949	73,1	24,2	2,7	100,0
1960	63,6	33,5	2,9	100,0
1970	44,5	47,4	8,1	100,0

2. TÁBLÁZAT. A lakások nagyságának megoszlása a községekben, 1949–70 (%). FORRÁS: *A falu és a mezőgazdaság főbb társadalmi és gazdasági jelzőszámai.* Budapest, 1994, KSH. 67. p.

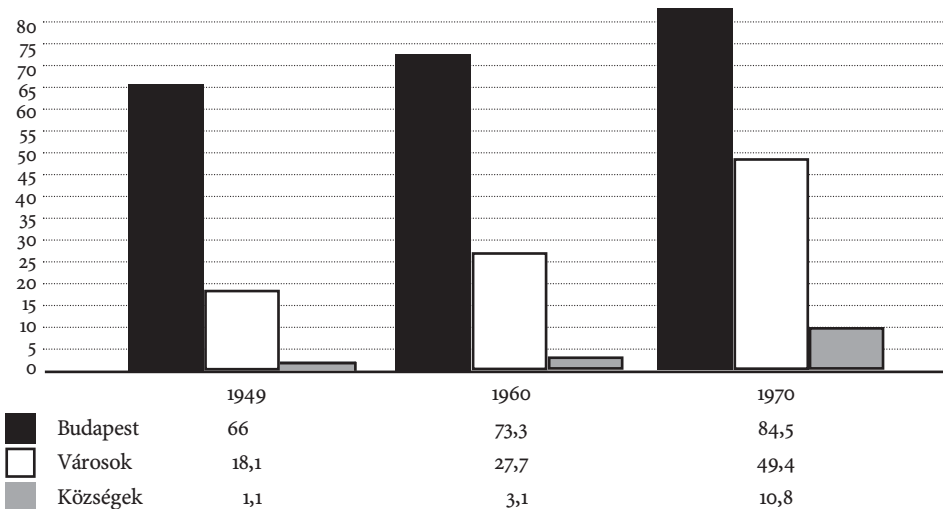
A 2. táblázat adatai alapján jól látható, hogy az ötvenes és a hatvanas évek falusi lakásépítésében meghatározó volt a szobaszámok növekedése. Ez részben a korábban épített házak átalakításából adódott, részben pedig abból, hogy az újonnan épített la-

kások többségét már legalább két lakószobásra tervezték. A lakások modernizálásának alapfeltétele volt a villamosítás. 1960 januárjában a községek 13%-ában, azaz megközelítőleg négyszáz településen nem volt villany, de ahol volt, ott is csak a lakások kevesebb mint két harmadát érte el a villanyvezeték.

3. ÁBRA. A villanyvezetékkel ellátott lakások arányának változása a települések jellege szerint 1949–70 (%)

A villamosság elérhetővé válásának igen jelentős szerepe volt az életformaváltás kibontakozásában. A lakások közműellátottságában meglehetősen nagy különbségek voltak megfigyelhetők a hatvanas évek végén, hiszen amíg Komárom megye községeiben a vízvezetékkel ellátott lakások aránya 53% volt, addig Szabolcs-Szatmárban ugyanez a mutató 8%, Hajdú-Biharban pedig mindössze 5% volt.

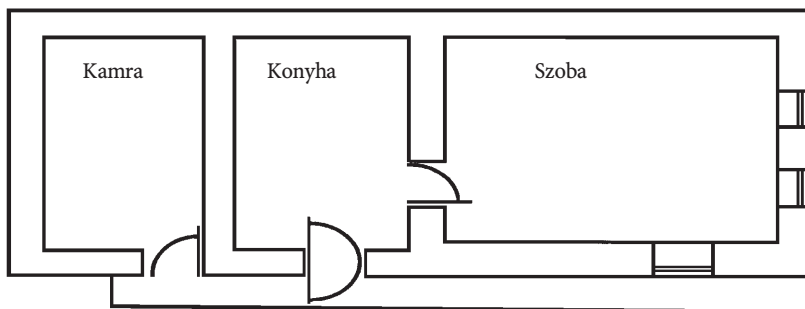

4. ÁBRA. A vízvezetékkel ellátott lakások megoszlása a települések jellege szerint 1949–70 (%). FORRÁS: Az 1970-es népszámlálás adatai. A lakóépületek és lakott lakások adatai. Budapest, 1973, KSH.

A falusi lakásokban az alacsonyabb szobaszám és a magasabb családlétszám miatt az ötvenes és hatvanas években általában magasabb volt a laksűrűség, mint a városiakban. 1970-ben a családfők foglalkozási megoszlása szerint a nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak laksűrűsége volt a legmagasabb, itt 100 lakásra 366 fő jutott. A mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak esetében ugyanez a mutató 351 volt, viszont az ő lakásaik voltak a legrosszabbul felszereltek, 1970-ben például a mezőgazdasági fizikai lakásainak mindössze 2,3%-ában volt vécé, 5,1%-ában vízvezeték, 78,9%-ában villanyáram.

1949-ben a vályog a falusi építkezésben meghatározó volt, hiszen a lakások 77,6%-a ebből az anyagból készült, 1960-ra ez az arány csak kismértékben, 73,4%-ra mérséklődött. 1970-ben a községi lakásállomány kétharmadának (65,4%) a falazata vályog, sár vagy vert föld volt, mindössze egynegyede volt téglá, és valamivel kevesebb mint egy tizede készült kőből, betonból, blokkból vagy panelből.

A korszak folyamán átalakult a falvak külső képe. A falusi lakásépítés a hatvanas évek közepéig a korábbi időszakokban kialakult hagyományokat követte. Az általánosnak tekinthető, téglalap alaprajzú falusi ház rendszerint az utcára merőleges tájolású, háromosztatú – szobát, konyhát és kamrát magában foglaló – épület volt.

5. ÁBRA. Háromosztatú ház

A hagyományos ház átlagos szélessége 6–7 méter, hosszúsága 14–16 méter volt. A másik jellemző típus a század közepén a négy- vagy többosztatú úgynevezett polgár-paraszti ház, ennek a szélessége a korábbi változatoktól nem tért el lényegesen, általában egy tornáccal bővült, hossza azonban általában 9–10 méterrel is növekedhetett, lakótere pedig még egy szobával bővült. Építőanyaga a hegyvidékeken kő, az alföldi területeken pedig vályog, ritkábban téglá. A hagyományos házakban a padlóburkolat a szobákban hajópadló, az egyéb helyiségekben pedig rendszerint vertföld, ritkábban – a módosabb paraszti családoknál – hidegburkolat. A század első felének változásait követve a második világháború utáni évtizedekben már nem volt jellemző a szabadkéményes konyha, ezeket a legtöbb helyen rendszerint a negyvenes évek végéig „lepadlásolták”. Ezeket a házakat úgy tervezték és építették, hogy később újabb szobá-

val, kamrával vagy gazdasági épülettel bővíthetők legyenek. A különböző tájegységeknek megvoltak a maguk építkezési sajátosságai, jellegzetességei, ám a lakóépületek első struktúrája a magyar falvakban mindenhol igen hasonló volt. A huszadik század második felében a hagyományos építkezési módok visszaszorultak, a felhasznált anyagok is alapvetően megváltoztak. A vert, döngölt falú vagy vályogépületeket fokozatosan felváltották a tégláépületek, a rozsszalmából vagy nádból készült tetőket cseréborítású tetőszerkezetekre cserélték.

A modernizáció első lépése a régi házak részleges vagy teljes felújítása volt. Renoválták a tetőszerkezetet és/vagy tartós vakolattal látták el a régi házat. A következő lépésben az ablakokat nagyobbakra cserélték ki. Ezután rendszerint teljesen átépítették a régi házak utcafronti részét, a meglévő utcai szoba mellé – a telekadottságoiktól függő módon – még egy szoba került, mögötte, az udvar belső részén pedig az eredeti épület konyhája előtti területen előszobát alakítottak ki. Ez az átépítés gyakran a nyári konyha lebontásával vagy áthelyezésével is együtt járt, a ház első felének alaprajza közel négyzetessé vált. A negyedik lépcsőt az új lakóház felépítése jelentette. Ebben az esetben már a korábbihoz képes nagyobb – 70–80 négyzetméter – alapterületű, négyzetes alaprajzú, minimálisan két szoba konyha, kamrás, fürdőszobás házak épültek, amelyekhez aszerint építettek melléképületeket, hogy a tulajdonosok önellátó vagy piacra is termelő háztáji tevékenységet folytattak. Természetesen tájegységenként változó mértékben fennmaradtak a régi paraszti házak is. „A felújított parasztházaknál a korszerűsítés két változata ismeretes: vagy folytatják az egyenes sorolást nagyobb konyha és fürdőszoba hozzáépítésével, vagy a régi épülethez derékszögben csatlakozva épül a bővítés.”¹³ A hagyományos épületek sorsát nemcsak a divat, a változó szokások, a mikrotársadalmi elvárások, hanem műszaki állapotuk is befolyásolta. Ha a régi ház jó állapotban volt, akkor gyakoribb volt az átépítés, ha erre alkalmatlannak bizonyult, akkor lebontották. Az átalakítással rendszerint megnövelték a szobaszámot, a kamra helyére igen gyakran a fürdőszoba került, a ház téglalap formájú alaprajza az utcai fronton épített új szobával L alakúvá változott. Gyakorta került egymás mellé a konyha és a fürdőszoba, ami részben a kamrák átépítéséből, részben pedig abból következett, hogy korábban a mosdás helye is a konyha volt. Megnőtt a nyílások mérete, a korszerűsített paraszti házak természetes megvilágítása jelentősen javult. Ezeket a házakat elektromos árammal, vízzel és emésztőgödörös csatornarendszerrel is ellátták. A lakóterületek növekedése rendszerint együtt járt a gazdasági célú épületrészek csökkenésével, illetve funkciójuk átalakulásával. Elterjedt a korábbi tornácos házak korszerűsítése során a tornácok beépítése is, átalakításuk közlekedővé, illetve tárolóterületté.

A hatvanas években a fűtésben és az ételkészítésben egyaránt fontos szerepet játszó kemencéket többnyire lebontották, helyükre kályhák, vaslapos tűzhelyek, majd a hetvenes évektől gáztűzhelyek kerültek. Fontos lépés a víz bevezetése. A hetvenes években épülő és/vagy korszerűsödő házakban már általános volt a vezetékes víz. ¹³ S. Nagy (1979a).

A településhálózat infrastrukturális egyenlőtlenségei miatt nem volt ritka eset, hogy a fürdőszobát és a vécét még a víz bevezetése előtt megépítették. Sajátos módon a falvakban élőknek a víz-, szennyvíz- és gázhálózat kiépítésében is sokkal jelentősebb szerepet kellett vállalniuk, mint a városok lakóinak.

Az átépítés mértéke vagy az új ház építése erősen függött a családok korösszetelétől, jövedelmi viszonyaitól. A legöregebb generációk tagjainak általában meg kellett elégedniük a renoválással, a részleges felújítással, hiszen a néhány éves szövetkezeti tagsággal megszerzett csekély nyugdíjuktól nem futotta többre. A homlokzati képet megváltoztató ablakcsere felújításra az idősebbek általában még vállalkoztak, a nagyobb átépítés és az új ház építése a stabil jövedelemmel rendelkező középkorúakra és a fiatalokra volt jellemző. Miután az építkezés a legtökeigényesebb vállalkozás volt a korszakban, minimálisan két keresetre, rendezett jövedelmi viszonyokra, valamint a fiatalabbak esetében hathatós szülői – igen gyakran széleskörű rokoni – támogatásra volt szükség.

Kezdetben az új házak többsége földszintes volt, de a hegyvidékeken már fél-emeletes vagy emeletes kivitelben is építkeztek. A puritán formákat fokozatosan oldottabbá tették a különböző díszítőelemek, lábzatok, oszlopok, teraszok. A hetvenes évek közepétől egyre gyakoribbá vált, hogy a kiegészítő jövedelemszerzéshez (is) szükséges helyiségeket, műhelyt, garázst, szerszámokkamrát, tárolót beépítették az új házakba, ezzel megkezdődött az emeletes formák térhódítása.

A lakóterek kialakítását időnként a korabeli építési szabályzatok és az építészeti szemlélet is megnehezítette. A hetvenes évek elején az uralkodó elgondolások szerint például a tervezők többsége az adott családmérethez szükséges lakásméret minimalizálására törekedett. Ez a minimális térigénnyel kalkuláló tervezés a hitelfeltételek kialakításában is kifejezésre jutott, vagyis ha valaki a jogosnak minősülőnél nagyobb alapterületű lakóházat épített, akkor nem – vagy csak jóval kedvezőtlenebb feltételek mellett – juthatott hitelhez. Miután a lakáskérdés megoldatlansága az egyik legsúlyosabb probléma volt a korabeli Magyarországon, érthető, ha a családok jelentős része a házépítés során a felnövő gyermekeknek is új otthont akart teremteni. S nem mellesleg egyfajta felhalmozási, megtakarítási lehetőséget is láttak az építkezésben. Vagyis gyakran túllépték a jogszabályokban megállapított mértékeket.

A házakhoz épített melléképületek léte, alapterülete, funkcionális beosztása az életmódtól függött. Ahol nagyarányú volt a kiegészítő jövedelemszerzés, ott értelemszerűen teljes gazdasági épületsort emeltek a lakóház mögött, ahol csak az önellátás volt a cél, ott csak a kerti szerszámok tárolásához és a kis volumenű állattartáshoz szükséges épületek készültek. Ezek az épületrészek általában nem túl igényes kivitelezésűek. Esetenként gondokat okozott, hogy az új típusú tervek szerint épített kockaházak kevésbé jól bővíthetők, mint a korábban szokásos paraszti házak. „Az életforma-változás jelei arra mutatnak, hogy a fiatal generáció még ha állatot tart is, nem a maga termelte takarmányon neveli őket, hanem vásárolt takarmányon való tartásra tér át. Ez viszont szükségtelenné teszi a takarmánytárolás korábbi épületeit, és mindössze

egy takarmánykamrára szűkül a tárolóhely, ami szintén elfér a lakóházak alagsorában.”¹⁴ Sok helyen többfunkciós melléképületeket létesítettek (góré, garázs, fáskamra).

A kollektivizálás befejeződését követő évek során némiképp átalakultak a lakóházépítéssel kapcsolatos igények és elvárások. Korábban a termelési szempontok voltak a meghatározóak, vagyis a lakóház mérete, beosztása, elrendezése, az udvar kialakítása, a melléképületek elhelyezése a családi gazdálkodásból adódó követelményekhez igazodott. A hatvanas évek második felétől az épített házak alaprajza, elhelyezése, a gazdasági épületek hiánya már a megváltozott funkciót tükrözte, mindaddig, amíg a háztáji és a mezőgazdasági kistermelés ismét fel nem értékelődött. A család egyre kevésbé termelőközösség, a lakás gazdasági funkciói ezzel arányosan háttérbe szorulnak, a kényelmi szempontok pedig lassan előtérbe kerülnek. A rohamosan terjedő sáttortetős kockaházak már megjelenésükben is egyértelműen tükrözték a megváltozott társadalmi és gazdasági viszonyokat, az új életkörülményeket. A hetvenes évek elejére azonban az is világossá vált, hogyha némileg más formában is, mint a kollektivizálás előtt, de az új lakóépületek nagy részének is van – korlátozott – gazdasági funkciója, amit elsősorban az egyre csökkenő belmagasságú melléképületek folyamatos építése jelenített meg.

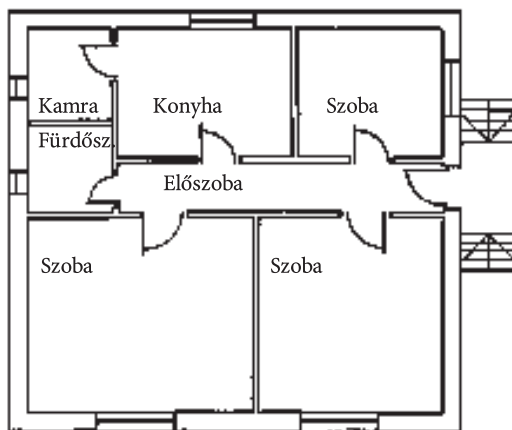
Az életmódváltozás közvetlen hatása a hagyományos házépítési formáktól való eltérésben is megmutatkozott. Az új ház alkalmat kínált építtetőjének arra, hogy kifejezésre juttassa a társadalmi helyváltoztatást, a valós vagy vélt emelkedést a helyi társadalomban, a paraszti lét külsőségeitől való eltávolodás szándékát. Az is tény, hogy az építési módokat alapvetően meghatározta az elérhető anyagok minősége, az anyagi erőforrások bősége vagy éppen szűkössége. S az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a hatvanas-hetvenes évek fordulójától növekvő falusi építési kedv háttérében leggyakrabban az elemi civilizációs szükségletek húzódtak meg. A városokban élőkhöz képest a falvak lakói gyakorlatilag teljes mértékben a saját szervezésű lakás/házépítés keretében változtatták meg lakókörnyezetüket, amiben az ebből fakadó gazdasági kényszerek mellett nyilván az aktuális építési divatnak is fontos szerepe volt.

A falvakban élők rákényszerültek arra, hogy lakásviszonyaikon önerőből javítsanak, s ezzel gyakorlatilag olyan befektetést hajtottak végre, ami a városokban élők számára jóval kisebb erőfeszítéssel elérhető volt. Az ötvenes évek végéig a községekben gyakorlatilag csak magánérből épültek lakások. A kölcsön igénybevétele csak a hatvanas évek közepétől kezdett elterjedni. Ebben a korlátozott hitelfelvételi lehetőségek, a relatíve alacsony jövedelmi színvonal mellett feltételezhetően a paraszti gondolkodásra jellemző óvatosság is szerepet játszott, a kollektivizálással kialakított bizonytalan gazdálkodási feltételek közepette csak kevesen vállalták az adóssággal járó kockázatot. Ezek a tényezők is erősítették a házilagos kivitelezés, a családi-baráti összefogás szerepét a falusi lakásépítésben. A kaláka a ráfordításokat mérsékelte, de a szabadidőt évekre lekötötte, hiszen a családon, rokonságon, ismeretségi körön belül a kölcsönkapott munkát illendő volt pontosan visszaadni.

¹⁴ Kenéz (1978b) 28. p.

Az ötvenes és hatvanas években még meglehetősen gyakori volt, hogy a költségek csökkentése érdekében az új házak építéséhez felhasznált falazóanyagot is saját kezűleg állították elő. Így a nyílászárókon, a tetőszerkezet elemein kívül gyakorlatilag alig kellett a házra költeni. „A szövetkezetek megalakulását követő első 10 esztendőben így építkeztek a termelőszövetkezeti dolgozók, mert készpénz javadalmazásuk még igen alacsony színvonalú volt, a természetbeni jövedelem közvetlenül a megélhetést szolgálta, nem lehetett még elvonni belőle lakásépítésre. [...] A szövetkezeti jövedelmek stabilizálódása [...] egyre inkább megengedi, hogy készpénzalapból építkezzen a falusi háztartás is, azonban az alacsony jövedelműek ma is élnek az építési anyagköltségek élőmunka-ráfordítás révén való megváltásával, az élőmunka-csere és a lépcsőzetes beruházás módszere pedig természetesen igen széles rétegnél szükségszerűen továbbra is fennmarad.”¹⁵

A kockaház gyors terjedésében természetesen nemcsak a változó viszonyoknak, a títusterveknek, hanem a divatnak is fontos szerepe volt, és az elérhető helybeli kőművesmesterek ezt a divatot erősítették. Nagyon sokan gondolták úgy, hogy az előző évtizedekben terhessé vált paraszti lélettől való „megszabadulásnak” a lakókörnyezet gyökeres megváltozásában, átalakításában is kifejezésre kell jutnia, másrészt a történeti parasztság normáit követő házforma teljes vagy részleges elvetése a kényszerűség mellett a városias életformához történő hasonulás, az igazodás és a felemelkedés vágyát is tükrözte.

6. ÁBRA. Sattortetős ház

A sattortetős házak korai változataiban az előtérből nyílik a konyha és egy szoba, a konyhából pedig egy további szoba és a kamra, a későbbi változatokban a ház belső terét a közepén húzódó, másfél-két méter széles előszoba/folyó két, közel azonos alapterületű részre osztja. Az utcafronton két szoba, az udvari részen a konyha, gyakran egy újabb szoba, valamint a kamra és a fürdőszoba kapott helyet. Az ablakok mé-

¹⁵ Kenéz (1978a) 68. p.

rete jól érzékelhetően növekedett, de ebben a modernizáló szándék mellett legalább akkora szerepe volt annak is, hogy a nyílászárók rendszerint csak ebben a méretben (1,5×1,8–2,0 m) voltak kaphatók.

A korábbi téglalapforma alaprajz 8×8 méteres vagy 10×10 méteres négyzetre változott. E házak belakásának folyamata időben elhúzódott. „Az elsőnek birtokba vett helyiségcsoport az udvari, hátsó sáv, azaz a konyha, a kisháló és a kamra, továbbá az ezeket felfűző folyosó. A beosztás nagyon emlékeztet a háromszobás épületére, a közlekedő a tornácra. A következőnek használatba vett helyiség a bejárattól távolabbi szoba, ami lakószobává válik, s a kishálóba öregek vagy gyerekek kerülnek. Az utcai sáv bejárat felőli szobája, a leendő tisztaszoba az esetek nagy részében félkész, akárcsak a fürdőszoba.”¹⁶ Ezekbe a házakba az építés során vagy az azt követő esztendőben bevezették a vizet és a villanyáramot, megépítették a házi csatornát, de egy ideig még itt is megtartották az udvari árnyékszékeket. S. Nagy Katalin vizsgálatai szerint Telkibányán 1975-ben a házak több mint harmadában volt fürdőszoba, ezeknek mintegy a felét használták, vízvezeték a lakások egy hatodában, vécé pedig mindössze egy tizedükben volt ugyanakkor. A konyhákban a fatüzelésű tűzhely mellett egyre gyakoribbá vált a PB-gáztűzhely.

Losonczi Ágnes békés megyei vizsgálatai során igyekezett választ keresni arra a kérdésre, milyen az ideális falusi otthon.¹⁷ A megkérdezetteknek valamivel több mint a fele a kiskertes, bő egy negyedük pedig a nagykertes családi házat tartotta a legideálisabb megoldásnak, minden tizedik válaszoló a többemeletes, bérház típusú épületet, a többiek a villaszerű házat részesítették előnyben. A kort jellemző lakótelepi házak a megkérdezettek szemében korántsem tűntek ideális megoldásnak. A városias minta követésének igénye elsősorban a kispolgári, családi házas norma átvételét jelentette, illetve a lakás komfortfokozatának javítását. Ugyanakkor a családi ház és a körülötte levő kiskert birtoklása a kistulajdonosi mentalitás továbbélését is erősítette. S arról sem szabad elfeledkezni, hogy a ház körüli kerteknek jelentős szerepük volt az önellátásban, valamint a kiegészítő jövedelem megszerzésében.

A lakás külső megjelenése a falusi térségekben erősen összefüggött az adott közösség elvárásaival és lehetőségeivel, a családok belső szerveződésével, társadalmi helyzetével, a tér kialakítása és a lakóterek használata pedig a szokások mellett az adott család gazdasági helyzetének és tevékenységszerkezetének a függvénye. Emellett a lakás természetesen vagyontárgy is volt, ráadásul az 1949–89 közötti korszakban hosszú ideig az egyetlen legalisan birtokolható vagyontárgy.

Építészeti szempontból fontos változás, hogy amíg a hagyományos parasztházak érvényesülni engedték a falukép más elemeit is, addig a kockaházak a „természeti térelemeket elnyomják, ma már emeletesre épült tömegük föléjük magasodik, eléjük kerül, ezáltal megszűnik és lezáródik az utcakép. Különösen azokban a falvakban vált nyomasztóvá és feloldhatatlanná az utcakép falszerű zártsága, ahol előkert nélkül, közvetlenül a járda szélén állnak az új há-

¹⁶ S. Nagy (1979b) 83. p.

¹⁷ Losonczi (1977) 426–429. p.

zak, s ahol a két ház között nincs kert vagy udvarterület, és szoros beépítésű kétszintes tömbházból álló utcársz keletkezett.”¹⁸ A dobozházak uralkodóvá válásában a dívat és a korlátozott lehetőségek mellett nyilván az is közrejátszott, hogy a kezdeti típusok között szép számmal található olyan sátortetős házformák, amelyek az OTP kölcsönfeltételeit ismertető propagandafüzetben a legolcsóbb épülettípusként szerepeltek, tehát a hitelnyújtás is közvetítette a hasonló terveket. Gyakran előfordult az is, hogy a szomszédok átvették egymástól a terveket, amelyeket az építési hatóságok kisebb módosítások után rendszerint elfogadtak. A viszonylagos egyhangúságot erősítették többek között a technológiai kötöttségek, az építési anyagok, ajtók, ablakok szűkös választéka. Tehát nem elsősorban a fogyasztói törekvésekkel együtt járó igénytelenségről volt szó, hanem több tényező egymást erősítő hatása érvényesült a falukép nem mindig fantáziadús átalakulása, átalakítása során.

Lammel Annamária hetvenes években Atkárón végzett kutatásai szerint a faluban 1960 és 1980 között hetven lakóház épült, amelyek alaprajzukat tekintve két típusra oszthatók: az egyik a két-három szobát, előszobát, konyhát, fürdőszobahelyet vagy fürdőszobát magában foglaló, sátortetős, redőnyös kockaház 80–130 négyzetméteres helyi változata; a másik a városi mintára épített, többszintes, a 150 négyzetméteres alapterületet elérő, illetve meghaladó lakóház. Mindkét esetben az olajfűtés volt domináns. „A városi mintát követő házak lakói tudatosan elkülönítik családi házaikat a »pirinyó« városi lakásoktól, büszkék saját lakásuk tágasságára, de komfortigényeikben a városit kívánják utánozni.”¹⁹

A változásokat a helyi és országos hatóságok egyaránt igyekeztek nyomom követni és építési tervekkel orientálni. 1972-ben a Bács-Kiskun Megyei Tanács, valamint az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium országos nyilvános pályázatot hirdetett „elsősorban a mezőgazdasági lakosság számára jól alkalmazható lakástípusok kialakítására vonatkozó tervjavaslatok beszerzésére”. A tervpályázat keretében olyan elképzelések kidolgozását várták, amelyek figyelembe veszik a mezőgazdaságból élők sajátos igényeit, valamint a modern életviszonyok megteremtésének követelményeit. A tervezési feltételek meghatározása során abból indultak ki, hogy a kollektivizálást követően a falusi lakóházak gazdasági funkciója erőteljesen csökkent ugyan, de nem szűnt meg, s a háztáji gazdálkodásból, a kiegészítő tevékenységekből eredően a falusi házaknak a lakófunkció mellett továbbra is lesz gazdasági szerepük, ezért „a lakóépületekkel együtt – azzal építészetileg összhangban – a melléképületek is megtervezendők”.²⁰ A megtervezendő lakások földszintesek, egyemeletesek lehettek, a négytagú családoknál az alapterület felső határát 80, a hattagú családoknál pedig 100 négyzetméterben

állapították meg. A nagyobbik épületnek többgenerációs együttélésre is alkalmasnak kellett lennie. Mindegyik lakás tervezési előírásaiban szerepelt már az étkező-konyha, a mosógép és a centrifuga elhelyezésére alkalmas fürdőszoba és a különálló

¹⁸ Kenéz (1978b) 9. p.

¹⁹ Lammel (1984) 334. p.

²⁰ Mezőgazdasági családi ház '73 tervpályázati kiírás. Kiadja a Bács-Kiskun megyei Tanács és az Építési- és Városfejlesztési Minisztérium. Kecskemét, 1973.

vécé. Ugyancsak a mindegyik kategóriához megtervezendő melléképületek közé sorolták a nyári konyhát, az állattartásra alkalmas helyiségeket, a raktár- és tüzelőtároló helyiségeket, valamint a garázst. A szerkezetek kialakításánál fontos szempontként emelték ki, hogy „a kivitelezés általában házilagosan történhessen”. Általános elvárás-ként jelölték meg a villany- és ivóvízvezeték kiépítését.

A házak jellegének változásával párhuzamosan a telkek beépítési és használati módja is átalakult. A kollektivizálás utáni jelentős változások alapvetően a hatvanas években kibontakozó életmódváltozásokhoz kapcsolódnak. „Megjelenik a faluban az ipari foglalkoztatottak rétege, és a mezőgazdaságban dolgozók életmódja – a termelőszövetkezetek nyújtotta iparosított és centralizált gazdálkodás következtében – szintén megváltozik. [...] Bizonyos funkciói eltűnnek, így területek is fölöslegessé válnak, ugyanakkor új igények is jelentkeznek (pl. gépkocsitárolás), amiket vagy a régi, nem használatos melléképületek lebontásával és új épületek létesítésével, vagy ezek megtartásával és átalakításával elégítenek ki. [...] Megmarad az előkert – egyre inkább csak a virágok termesztésére, az udvar mint közlekedési, kisállattartási és egyéb rendeltetésű vegyes használatú terület –, továbbá a hátsó kert konyhai veteményesként vagy gyümölcsösként.”²¹ A falusi életmódra jellemző természetközelség azonban számos elemében tovább élt.

A LAKBERENDEZÉS, LAKÓTÉRHASZNÁLAT ÁTALAKULÁSA

A megváltozott körülmények között természetesen a falusi lakóter-használati és lakberendezési szokások is fokozatosan átalakultak. „A lakás az életlehetőségeknek nemcsak a skáláját szabja meg – tehát, hogy mi mindenre lehet alkalmas a védelmi, biológiai, családi, társas funkciók ellátása terén –, hanem megszabja az élet kőbe formált kereteivel az együttélés minőségét, a mindennapi életvitel menetét, szintjét, tartalmát, sőt a hangulatát is. Minél inkább egy helyiségre szűkül le a lakás funkciója, minél szűkebb az élettér, és minél egységibb belső berendezése, annál kevésbé differenciálódhat a köznapi életvitel, annál inkább leszűkül a bonyolultabb, gazdagabb élettevékenységek tere és lehetősége. És tartalmilag minél szűkebb a mindennapi élet belső környezetének a kerete, annál nagyobb az együtt élőknel a konfliktus gyakoriságának és kialakulásának a lehetősége.”²²

A lakóterhasználatban a konyha szerepe csak lassan szorult vissza, az új építésű kockaházakban is itt zajlott a család hétköznapi életének legtöbb eseménye, itt főztek, éltek, fogadták a látogatókat, aludtak, és gyakran itt tanultak a gyermekek. A korábbinál nagyobb tér használathoz még időre volt szükség. Az átalakított és az újonnan épített lakásokban azonban megfigyelhető, hogy a konyha mérete, illetve a beépített téren belüli aránya általában csökkent. Amíg nem volt külön fürdőszoba, s a hatvanas években még ez volt a jellemző, addig a tisztálkodás általában a konyhában zajlott, a berendezést ez is befolyásolta.

²¹ S. Nagy (1979b) 64. p.

²² Losonczi (1977) 415. p.

A régi-új falusi házak tágas dupla ablakokkal néznek az utca felé. A padlástér, amely korábban a mezőgazdasági termények tárolására szolgált, elveszítette ezt a funkcióját. A modern házak udvarai azonban alapvetően megőrizték a paraszti élet tárgyi világát, bár az átalakulás itt is jelentős volt. Az istállók helyére gyakran garázsok kerültek, a fészerek műhelyekké alakultak. A változások ellenére a falusi házaknak továbbra is volt valóságos gazdasági udvara. A megmaradt istállók, ólak, gazdasági eszközök a kettős – alkalmazotti-kistermelői, alkalmazotti-vállalkozói – létforma elválaszthatatlan tartozékai maradtak. „Az új sátortetős épületek megjelenése a polgári jellegű építkezés általánossá válását és ezzel egy időben a paraszti építkezés számtalan racionális elemének elhagyását jelenti. A keleti, déli tájoláson túl jellemző volt például a falusi épületek olyan elhelyezése a telken belül, mely lehetővé tette az épület helyiségei számának növelését anélkül, hogy ez az épület megjelenésében esztétikailag bármilyen problémát jelentett volna. Az újonnan alkalmazott négyzetes alaprajzú, sátortetős épület befejezett egységnek tekinthető, minden további bővítése toldalék jellegű. A sátortetős épület építője nem is számol azzal, hogy a felnövő generáció számára is lehetővé tegye a további megfelelő elhelyezést.”²³ Érdemi változást jelentett az is, hogy az épületek tájolása igen gyakran a korábban megszokottal ellentétessé vált.

A falusi lakások esetében továbbra is fontos maradt az otthon reprezentációs jellege, vagyis a családok társadalmi helyzetüknek megfelelő terek és térhasználati szokások kialakítására törekedtek. A reprezentációs szándék egyaránt szólt a szűkebb és tágabb közösségnek, s leggyakrabban az érintett család társadalmi helyzetváltoztatását volt hivatott kifejezni, még akkor is, ha ez esetenként erőn felüli áldozatokat, beruházásokat követelt meg. A tiszta szoba a falusi lakások reprezentatív tere volt, és többnyire az is maradt a hatvanas évek folyamán. Átalakulást ezen a téren a televíziózás elterjedése hozott, hiszen a tévékészüléket mint „ritka és státuszjelző kincset” gyakran a tisztaszobában helyezték el. Ez természetesen magával hozta a tisztaszoba használati rendjének átalakulását, előbb az adás idejére vált a családi és a társas együttlét színterévé, majd a kulturális funkció előbb-utóbb a tisztaszobát is lakószobává – vagy a városi mintát követő nappalivá – alakította, amelynek továbbra is volt reprezentációs szerepe. Ezt igyekeztek hangsúlyozni a berendezéssel, a bútorokkal, az itt elhelyezett dísztárgyakkal is.

A lakások külsejének, alaprajzának dinamikus átalakulásával párhuzamosan a felszerelési tárgyak fokozatosan kicserélődtek, a lakberendezési szokások is igen jelentős változásokon mentek keresztül. Az új szokások kialakulása gyakran hosszú időt vett igénybe, hiszen nem pusztán a régi beidegződések elhagyásáról volt szó, hanem az életmódváltással, a civilizációs szint emelkedésével együtt járó új szokások, hétköznapi cselekvések meggyökerezéséről is. Sok helyen „a fürdőszoba gyakran érintetlen látványosság (pl. azért, mert télen fűtetlen), a megépülő főzőfülke mellett ott áll az új étkező, de a régi konyhában, esetleg a verandán folyik az élet, oda tessékelik be a vendéget, ott tanulnak a gyerekek, a bedolgozó fiatalasszonyok varrógépe is odakerül.

23 S. Nagy (1979a) 14. p.

deget, ott tanulnak a gyerekek, a bedolgozó fiatalasszonyok varrógépe is odakerül.

A lakásban helyet kapó tárgyak is gyakran a saját rendeltetésükkel ellentétes funkciót töltenek be, vagy pedig a presztízs fogyasztás miatt kerülnek megvásárlásra. Így szinte érintetlenül díszleg az új szekréynyor, az új ülőgarnitúra.”²⁴

A mai értelemben vett konyhai berendezések, bútorok a második világháborút követő évtizedekben váltak általánossá a falusi háztartásokban.²⁵ Kétségtelenül ebben a vonatkozásban is fokozatos egységesülés, a táji-regionális különbségek mérséklődése, a városi minták követésének szándéka volt a meghatározó. A lakás- és háztartás-felszerelési tárgyak segítségével nyomon követhető az életvitel racionalizálásának igyekezte is. Természetesen a változások, a felszerelési tárgyak cserélődése, a lakóterek teljes vagy részleges funkcióváltása, a térhasználati szokások átalakulása időigényes folyamat volt, ami erősen függött többek között az egyes családok társadalmi helyzetétől, jövedelmi viszonyaitól, generációs kötődésétől. Az idősebbek rendszerint inkább ragaszkodtak megszokott életmódjukhoz, hétköznapi tárgyaikhoz. Az egyedülálló idősök nagy része igen csekély jövedelemmel (földjáraadék, téesznyugdij) rendelkezett, ami önmagában is lehetetlenné tette a változtatásokat. Az alacsonyabb jövedelműek anyagi teherbírását pedig a lakás korszerűsítése vagy az új lakás felépítése annyira igénybe vette, hogy csak a felszerelési tárgyak fokozatos cseréjéről lehetett szó.

Az ötvenes-hatvanas évek fordulójáig a jobb módú paraszti lakás berendezésének egyik legfontosabb darabja a többnyire kézműves munkával készített, két szekrényből, két éjjeliszekrényből, toalett-tükörből, két ágyból, székekből és asztalból álló, szimmetrikus vagy centrális elrendezésű bútorzat. A szimmetrikus berendezésnél az ágyakat a falak mellé állították, a szekrények az ágyak végébe kerültek, az asztal a székekkel középre. A centrálisan berendezett szobában az ágyak a szoba közepén egymás mellett álltak, lábuknál az asztal a székekkel, a szekrények pedig a falak mentén voltak. A korszak kezdetén még a harmadik, az úgynevezett sarkos szobabelső is gyakori volt. Ezt azt jelentette, hogy a szoba utcafronttal ellentétes sarkába, a kemence vagy a kályha mellett állították fel az asztalt vagy a sarokpadot, mögötte kapott helyet a szekrény vagy a sublód, az ágyak pedig az ezzel szemben lévő falnál helyezkedtek el.²⁶ A hatvanas években a hagyományos háromszatú lakóházakra S. Nagy Katalin megfigyelései szerint a feudális-paraszti lakberendezési mód volt jellemző. A funkcióknak alárendelten megszervezett berendezés és térhasználat kiérlelt, a munka és a presztízs szempontjai által meghatározott rendet alakított ki. „Ennek a berendezési módnak a hagyománya rendkívül erősen él tovább még ott is, ahol látszólag teljes a paraszti kultúra, a paraszti szokások, a normák, a paraszti tárgyak tagadása.”²⁷

Ha több generáció élt együtt, akkor általában egy szobában laktak. Csak a tehetősebb, a négy vagy több helyiségből álló házban esetleg külön hálószobát is berendező családoknál fordult elő, hogy a legfiatalabb házaspár a rendszerint fűtetlen külön szobában aludt. A lakáshasználati szokások megváltozását a modernizációs tö-

²⁴ Lammel (1984) 335. p.

²⁵ Szarvas (1988).

²⁶ Részletesen lásd többek között S. Nagy (1984), Fél-Hofer (1997), Paládi-Kovács (1997), Szuhay (1996).

²⁷ S. Nagy (1987) 69. p.

rekvések és a több generáció együttélésének ritkábbá válása egyaránt elősegítette. Ugyanakkor a külön gyerekszoba kialakítása még a módosabb családok esetében sem volt szokásos a hetvenes évekig. Ahol több generáció élt egy fedél alatt, ott a gyerekek a szülőkkel vagy a nagyszülőkkel aludtak. A korai kockaházakban a rendelkezésre álló térnek csak a kisebbik részét – a konyhát és egy szobát – használták minden nap, a nagyobbik rész pedig reprezentációs célokat szolgált, az újabb építésű – egyre gyakrabban emeletes – házakban viszont a különböző generációk már egyre inkább saját szobákkal rendelkeznek, külön hálószobában alszanak a szülők, terjed a gyerekszoba divatja, a ház legnagyobb szobája – ahol a televízió is helyet kap – rendszerint egyszerre nappali, vendég- és tiszta szoba is. Az emeletes épületekben az alsó szint vált a mindennapi tevékenységek színterévé, a felsőn pedig a hálószobák kaptak helyet. (Az emeleti fürdőszobák a nyolcvanas évektől jöttek divatba.) Az alagsornak fontos szerep jut(ott) a gazdasági tevékenységben, a garázs, a raktár és a kamra mellett helyenként itt alakították ki a nyári konyhát, amely tavasztól őszig az egyik legjobban kihasznált lakótér. A földszinti konyhának nem ritkán két bejárata van, az egyik az utcafront felől az előszobából, a másik pedig az udvar felé nyílik, ami a kerttel való közvetlen kapcsolat fenntartását célozza.²⁸

A lakás-felszerelési tárgyak megszerzését a magángazdálkodás időszakában általában olyan beruházásként kezelték, amelyre a családalapítást követő években kellett sort keríteni. A berendezés darabjainak minőségére nagy gondot fordítottak, hiszen ezek csak ritkán cserélődtek. „A falusi társadalmakban a hetvenes évekig az a norma uralkodott, hogy a házaspárok azon bútorok között éltek le életüket, amelyeket egybekezelésükkor kaptak, vagy a házasság első éveiben szereztek. Az ötvenes évektől házasságot kötött emberek esetében ez a norma a hetvenes évektől kezdve megváltozhat. Azaz a házaspár élete során több garnitúrát is vásárolhat, többször változtathatja környezetét tárgyait.”²⁹ A falusi lakások belső rendjében az első jelentős átalakulás a hatvanas évek második felében kezdődött. Az új bútorok az ekkoriban házasodók otthonaiban jelentek meg, ezek már nem kézműves munkák, hanem bútorgyárak termékei voltak. Többnyire egy kihúzható kétszemélyes kanapéból, két szekrényből, egy fényezett asztalból és négy kárpitozott székből álltak. A következő, a hetvenes évek közepétől kezdődő periódusban a szekrény soros berendezés vált általánossá a falusi háztartásokban is, ami általában két fotelből, két székből, egy dohányzóasztalból, egy kétszemélyes, fekvőhelyé alakítható kanapéból és a 4-5 tagra osztott szekrény sorból állt. Az újabb modernizációs hullám a hetvenes években meghonosította a franciaágyat, elfogadottá tette a külön étkezőtér kialakítását, és a lakások növekvő szobaszámának megfelelően átalakította a lakótér-használati szokásokat.

A lakókörnyezet díszítésében a korábban általános szentképek és a családi fotók fokozatosan háttérbe szorultak, a helyüket kézimunkák, subák, gobelinek vették át.

A vallásosság lassú háttérbe szorulásával az úgynevezett „szent sarok” is veszített funkciójából. Sokáig közkedveltek voltak a

²⁸ Szuhay (1996) 715. p.

²⁹ Uo. 714. p.

kovácsoltvas dísztárgyak – lámpák, virág- és gyertyatartók –, a szekrény sorok monotoniját dísz tárgyegyüttesekkel igyekeztek megtörni, de kedvelt megoldás volt az italok dísz tárgyként való felhasználása is. A „dísz tárgyak” túltengése egyébként nemcsak a falusi, hanem a városi otthonokra is jellemző volt a hetvenes évektől. Időnként az új bútordarabok, lakberendezési tárgyak esetében is előtérbe került a díszítő és presztízszerep. „A tartós fogyasztási cikkek a falusiak sokkal jobban féltik és kímélik, mint a városlakók. Az atkári lakásokban a televízió központi helyet foglal el, képekkel vagy dísz tárgyakkal rakják körül, hímzett terítővel takarják le. Ugyanígy a hűtőszekrényt is kiemelték, milyen típust, milyen nagyságú gépet voltak képesek megvásárolni.”³⁰

1966-ban fejeződött be a községek villamosítása, ami azonban még korántsem jelentette azt, hogy a községi lakások mindegyikébe elért a villanyvezeték. Jóval nagyobb problémát jelentett a vezetékes víz és a csatornázás hiánya. Ez utóbbi téren csak a hetvenes években kezdődtek érdemi változások. A külterületi lakások pedig még a falvak átlagánál is rosszabb helyzetben voltak. Az nyilvánvaló, hogy a villamos energia meggyorsította az életkörülmények és az életmód átalakulását, könnyebbé tette a háztartási munkavégzést, módosította a napi tevékenység szerkezetet, lehetővé tette a modern tömegkommunikációs eszközök elterjedését, meggyorsítva ezzel a kultúrafogyasztás átalakulását, megteremtette a lehetőséget más közművek bevezetéséhez, hiszen a házi vízellátáshoz az elektromos szivattyúk és a hidrofórok nélkülözhetetlen eszközök voltak. Ezek a változások a hatvanas években még csak kismértékben éreztették hatásukat, tömegessé csak a következő évtized során váltak.

ÖSSZEGZÉS HELYETT

A falusi lakásviszonyok átalakulása a hatvanas évek második felétől nyilvánvalóan szorosan összefüggött a jövedelmi helyzet alakulásával, s a változások menetét befolyásolták a változó építészeti divatok, a táji és települési adottságok. Az átalakulás eredményeként jelentős mértékben csökkentek a falusi házépítésre jellemző táji-regionális különbségek, végbement egyfajta építészeti egységesülés. Továbbra is fennmaradtak azonban azok az eltérések, amelyek az egyes régiók gazdasági adottságaiból, az ott élők társadalmi és jövedelmi különbségeiből eredtek. Az átalakuló falukép nemcsak az adott helyi társadalmak jobb életkörülmények utáni vágyát, hanem a vagyoni különbségek fokozatos újratermelődését is kifejezte.

³⁰ Lammel (1984) 338. p.

IRODALOM

- Az 1970-es népszámlálás adatai. A lakóépületek és lakott lakások adatai. Budapest, 1973, KSH.
- FÉL EDIT–HOFER TAMÁS: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest, 1997, Balassi.
- Háztartásstatistika – 4000 háztartás jövedelmének és kiadásának alakulása 1960 és 1965 évek között*. Budapest, 1967. /KSH Statisztikai időszaki közlemények 97./
- HOFFMANN ISTVÁNNÉ: *Lakáskörülmények*. Budapest, 1981, Kossuth.
- KENÉZ GYŐZÖNÉ: *A falusi, illetve a családi házas építkezés összefüggése a háztartások fogyasztói adottságaival*. Budapest, 1978[a], Szövetkezeti Kutató Intézet. /Közlemények 134./
- KENÉZ GYŐZÖNÉ: *A falusi lakókörnyezet alakulásáról*. Budapest, 1978[b], Szövetkezeti Kutató Intézet. /Közlemények 135./
- LAMMEL ANNAMÁRIA: Kontinuitás, átrétegződés, akkulturáció (Atkár 1920–1980). In Hoppál Mihály–Szecskő Tamás (szerk.): *Életmód: modellek és minták*. Budapest, 1984, Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 310–345. p.
- LOSONCZI ÁGNES: *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Budapest, 1977, Gondolat.
- PALÁDI KOVÁCS ATTILA (szerk.): *Magyar néprajz IV. Életmód*. Budapest, 1997, Akadémiai.
- A parasztság egyes rétegeinek jövedelme és fogyasztása a mezőgazdaság szocialista átszervezése előtt és után*. Budapest, 1964, KSH.
- A parasztság keresletváltozásának elemei és irányzata, összefüggésben a termelési viszonyok átalakulásával*. Budapest, 1962, BKI. /Belkereskedelmi Kutató Intézet közleményei 71./
- S. NAGY KATALIN: *Eredmények a lakáskultúra-vizsgálatból 1974–1978*. Budapest, 1979[a], Népművelési Propaganda Iroda.
- S. NAGY KATALIN: *Lakásmód, lakáskultúra Telkibányán 1975–1978*. Budapest, 1979[b], Népművelési Propaganda Iroda.
- S. NAGY KATALIN: *Lakberendezési szokások*. Budapest, 1987, Magvető.
- SZARVAS ZSUZSA: *A tárgyak és az életmód. Összefüggés a háztartások eszközkészletének alakulása és az életmódváltozás között*. Budapest, 1988, MTA Néprajzi Kutatócsoportja.
- SZUHAY PÉTER: *Az életmód változása a magyarországi falvakban*. In Orosz István–Fűr Lajos–Romány Pál: *Magyarország agrártörténete*. Budapest, 1996, Mezőgazda. 705–720. p.
- TÓTH ZOLTÁN: *Egy életforma felbomlása – a szekszárdi kockaházak társadalma 1972-ben. Valóság*, 1976. 4. sz.
- VÁGI GÁBOR: *A háztartások felszereltsége és szolgáltatásfogyasztása. Statisztikai Szemle*, 1993. 4–5. sz. 293–315. p.
- VALUCH TIBOR: *Változó idők – változó szokások. A tevékenységszerkezet, a jövedelem és a fogyasztás átalakulása a magyar falvakban a kollektivizálás időszakában*. In

- Ormos Mária (szerk.): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Budapest, 2003[a], Osiris, 311–322. p.
- VALUCH TIBOR: A bőséges ínségtől az ínséges bőségig. A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben. In Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2003. XI. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 2003[b], 1956-os Intézet. 51–78. p.
- VALUCH TIBOR: „Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén”. A történeti parasztság és az életmód változásai Magyarországon a hatvanas években. In Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. Budapest, 2003[c], 1956-os Intézet. 129–176. p.
- VARGA ZSUZSANNA: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. Budapest, 2001, Napvilág. /Politikatörténeti füzetek 18./